

УДК 94:329.17(477+438)

DOI: 10.24919/2312-2595.2/44.184683

Василь ФУТАЛА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (vfutala@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2521-4710>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/T-3152-2018>

ОРИГІНАЛЬНА ПРАЦЯ ПРО ІДЕОЛОГІВ ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО РАДИКАЛЬНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ РУХІВ

Рецензія на монографію:

Wysocki R. W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynnny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze / Roman Wysocki. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. – 543 s.

Праця Романа Висоцького «У колі інтегрального націоналізму. Чинний націоналізм Дмитра Донцова на тлі сучасних ідей Романа Дмовського. Порівняльне дослідження» присвячена комплексному аналізу ідейного доробку двох провідних мислителів польського та українського націоналізмів. До речі, у польській історіографії це не перша спроба порівняти Р. Дмовського з представниками європейських національних рухів. Так, 2009 р. побачила світ монографія Гжегожа Кживця (Krzywies, 2009), в якій зроблено черговий важливий крок у напрямі пізнання політичного світогляду Р. Дмовського. Автор зобразив історичного персонажа в іміджі шовіністичного політика, який у 1930-х рр. захоплювався А. Гітлером. До появи дослідження Р. Висоцького існувало, окрім праці Г. Кживця, щонайменше сім біографій Р. Дмовського (Andrzejczak, 2010; Białokur, Patelski, Szczepaniak, 2008; Engelgard, 2009; Fountain, 1980; Kawalec, 1996; Kawalec, 2002; Krzywies, 2009; Micewski, 1971; Wapiński, 1989), а також п'ять праць книжкового формату (Баган, 2008; Єндик, 1955; За-

гребельний, 2014; Квіт, 2000; Сосновський, 1974) і три кандидатські дисертації про Д. Донцова (Безсмертний, 1997; Чугуєнко, 1998; Шліхта, 2005). Тому треба віддати належне відомому історикові Люблінського університету ім. Марії Кюри-Скłodовської, який знайшов доволі оригінальний спосіб висвітлення творчої діяльності ідеологів польського та українського праворадикальних рухів.

У вступній частині монографії автор сформулював задум свого наукового зацікавлення так: «[...] ця публікація є спробою з'ясувати погляди та їхні теоретичні положення, які вписуються в ідеологію та думку інтегральних націоналізмів, що повстали в середовищі двох сусідніх народів. Одну з «концепцій», що виділялася в середовищі українського інтегрального націоналізму, було вирішено інтерпретувати на тлі іншої, що виділялася в набагато більш розвиненому польському націоналізмі. Як наслідок, основна увага приділялася першому, другий використовувався як точка відліку, але не мимохідь. Така конструкція видається виправданою через величезну силу польської національної ідеї в Центральній та Східній Європі» (с. 9).

У першому розділі «Не зовсім паралельні біографії» автор проаналізував життєві шляхи Р. Дмовського та Д. Донцова, виділивши при цьому чотири основні періоди: 1) роки дитинства та академічні заняття; 2) етап від перших кроків у публіцистиці та громадському житті до моменту остаточного вибору сфери діяльності; 3) кульмінаційний період політичної та публіцистичної діяльності, а також зацікавлення політичними ідеологіями; 4) схил до життя та кар'єри (с. 37–98). Аналіз життєписів дав змогу дослідникові показати як подібності, так і відмінності між порівнюваними постатями. Зокрема, періоди, в яких вони найактивніше пропагували своє бачення націоналізму, фактично перетинаються. Незважаючи на часті закиди про те, що їхні біографії були «несумісні» (адже різниця у віці становила 19 років), вони проходили паралельно упродовж 56-ти років.

У цьому ж розділі монографії автор підтвердив тезу відомого польського історика філософії та суспільної думки Анджея Валицького, що загальне уявлення про роль Р. Дмовського, одного з трьох найважливіших фігур – поряд з Яном Людвіком Поплавським та Зигмунтом Балицьким, – у генезі польського націо-

нально-демократичного руху, обумовлене тою славою, яку він здобув як політик, письменник і політичний мислитель, і водночас дослідники приділяють менше уваги ролі, яку він відіграв як ідеолог націоналізму (с. 72–73).

Звернуто увагу на місце і роль Р. Дмовського в політичному житті, у якому успішно дебютував у середині 1890-х рр. та неухильно зміцнював свої позиції: спочатку він був одним зі спів-організаторів і керівників національно-демократичного руху, згодом очолював «Польське коло» в Російській державній думі, потім, у роки Першої світової війни, провадив ефективну дипломатичну діяльність на міжнародній арені, і невдовзі після цього став представником Польщі на Паризькій мирній конференції. Кількатижневим епізодом у житті Дмовського було довірення йому портфеля міністра закордонних справ, проте він ніколи більше не посідав найважливіших державних посад у незалежній Польщі. Попри те, навіть перебуваючи поза межами державної влади, Дмовський відіграв дуже важливу роль у реорганізації національно-демократичного руху, що зумовило, зокрема, створення Табору Великої Польщі (*Obozu Wielkiej Polski*). Протягом багатьох десятиліть він виявляв не тільки велику громадсько-політичну активність, а й реально формував ідеологічне обличчя націоналістичного табору.

У тому самому розділі автор показав, що порівнюваний з Дмовським ідеолог українського націоналізму – Дмитро Донцов – завжди перебував щонайбільше у другій шерензі українських політиків. У 1920-х рр. він свідомо усунувся від діяльності в політичних організаціях, але і до того часу, і пізніше у його житті були періоди, коли міг зробити політичну кар'єру. Автор довів, що у сфері партійної діяльності несправедливо применшена його попередня участь в українському соціал-демократичному русі.

Р. Висоцький також відзначив, що в історіографії перебільшена роль Д. Донцова як керівника Союзу визволення України (до якого, до речі, належав лише декілька тижнів) і при цьому дослідники забувають, що він був серед провідних діячів, котрі започаткували середовище українських монархістів – т. зв. «хліборобів». Водночас автор констатував і факт недооцінки в сучасній науковій літературі важливої ролі політика в процесі створення Української партії праці.

Проаналізувавши теоретичну спадщину націоналістичних ідеологів, автор монографії наголосив, що їхні погляди зазнали еволюції. Особливо важливим етапом їхньої діяльності був кінець Першої світової війни. Відновлення незалежності Польщі та зміни в польському політичному житті вплинули на Р. Дмовського, який усвідомлював необхідність ревізії своїх попередніх висновків. Тоді ж ідеолог українського націоналізму остаточно перейшов на позиції інтегрального націоналізму. Водночас, як показав автор, соціал-демократичний період діяльності Донцова назагал не суперечив формуванню його подальших політичних поглядів. Свідченням цього є хоча б те, що його ранні твори (тобто з марксистського періоду) виділялися способом аргументації, якого не полишив, а навпаки, розвинув у наступні роки.

У другому розділі «Сучасний» націоналізм та його суть» автор коротко показав, як обидва ідеологи розуміли проголошені ними ідеї. Націоналізм був для них єдиним напрямом, здатним задовольнити потреби нації. Вони пояснювали, що теоретик мав справу із творенням інформації, а «слово» було його інструментом впливу на споживача. Під впливом німецької філософії обидва мислителі у своїх національних мовах бачили «дух нації» (с. 108–112). Автор підкреслив логічність їхнього мислення, якот: вдалий вибір аргументів і методів представлення фактів, зрозумілий опис нації і системи цінностей. Свідомою дією ідеологів були їхні спроби дати загальну назву поширюваних поглядів, а також репрезентованого руху. Д. Донцов спочатку свою концепцію назвав «чинним націоналізмом», і хоча ця назва прижилася, він швидко відійшов від цього окреслення, намагаючись впровадити термін «український націоналізм». Крім того, полемізуючи із загальноприйнятою системою цінностей, впровадив поняття «провансалізм» (с. 101).

Своєю чергою Р. Дмовський, намагаючись пояснити суть проголошених ним ідей і звести їх до конкретної концепції, уважав, що рух, який він представляв, точно передає поняття «всепольськості» («wszechpolskości»). Він унікав терміна «націоналізм» і більш охоче використовував дефініції «патріотизм» і «національна ідея» (с. 103–106). Націоналізм був синонімом патріотизму для обох ідеологів, до того ж кожен з них прагнув до надінтерпретації навіюваної подібності понять. Помітний кон-

траст у їхніх описах нації впливав з різної перспективи бачення власної спільноти, яка уособлювала національний рух (с. 107).

Третій розділ праці «Від ідеї національної незалежності до територіальної відособленості» присвячений показу еволюції гасла «незалежність нації і держави». Посилаючись на джерельний матеріал, автор ствердив, що, незважаючи на усталені концепти націоналістів у пропагованій ними ідеології, постулат незалежної держави не з'явився одразу. В обох прикладах основною метою інтегрального націоналізму було, звичайно, прагнення до досягнення незалежності, але ідеологи розуміли це насамперед як незалежність національної спільноти (с. 113) і лише в процесі розвитку політичного руху з'явився в їхніх гаслах постулат державної незалежності. В ідеології інтегрального націоналізму він спирався на переконання, що держава є кращою організаційною структурою, здатною задовольнити потреби нації. До того ж, нація уявлялася як спільнота, пов'язана з конкретною територією, яку називали «національною територією» (с. 128–129). Визначення цього поняття (тобто «національна територія») зазнало певних змін, зокрема, під впливом політичного життя. Причому, що сильнішою ставала нація, то рішучіше він, інтегральний націоналізм, відходив від постулату «етнографічні» кордони, схиляючись до твердження кордони «історичні» або обґрунтовував їх поширеною конструкцією – відповідно до своїх «життєвих потреб».

У четвертому розділі «Між Сходом і Заходом» автор звернув увагу на особливо важливе в ідеології націоналізму питання цивілізаційної орієнтації. Вибір між «Сходом і Заходом» проаналізовано не тільки з позиції політичної орієнтації, але й з ідеологічного та інтелектуального дискурсу. Показано, що в цьому плані позиція ідеологів розкриває різні аспекти вказаної системи цінностей, а їхні позиції не завжди однозначні. Обидва негативно сприймали культурне коло, яке окреслювали як «східне», і ототожнювали з Росією. Погляди Дмовського на польсько-російські відносини ґрунтувалися на переконанні про послаблення впливу російської культури, а отже нездатність росіян до загрози національним інтересам поляків. Для Донцова Росія, росіяни, російська культура були уособленням найнебезпечнішого ворога. Відмінності у поглядах на спосіб налагодження взаємин з Росією обидва мислителі аналізували з позиції політичного і куль-

турного потенціалу власного народу. Водночас об'єктом поклоніння для них був Захід; кожен з ідеологів уважав, що його нація була частиною Заходу. Дмовський присвятив багато уваги аналізу історії та культури Великої Британії, але пізніше почав пропагувати думку про моральну перевагу католицьких країн (с. 177).

Р. Висоцький помітив, що Д. Донцов захоплювався суспільством і політикою Сполучених Штатів Америки і водночас був відомий своїми пронимецькими симпатіями. Крім того, ствердив, що участь ідеолога «чинного націоналізму» в міжвоєнний період в українській дискусії про культурну орієнтацію є несправедливо маргіналізованою проблемою, насправді його внесок у ній був значним і залишив слід у тодішньому українському інтелектуальному просторі (с. 165–166, 169–172).

У цій частині праці автор уперше в історіографії на широкому тлі показав погляди обох ідеологів на сусідні народи, тобто: Д. Донцова – на польське питання, а Р. Дмовського – на українське. Ці питання автор порушив у попередніх статтях, де деякі аспекти розглядалися ширше. Попри те, в монографічному дослідженні поглибив попередній аналіз джерел і залучив до наукового обігу нові документи. При цьому довів, що Донцов не випадково в деяких колах був помічений як полонофіл. У своїх заявах він часто висловлював захоплення польською культурою, а польську національну історію розглядав як взірць, на який мають орієнтуватися українці. На початку 1920-х рр. був прихильником пропольської орієнтації Симона Петлюри, а в міжвоєнний період, незважаючи на ідеологічну переорієнтацію і критику польського політичного життя і польської націонал-демократії, ставився до Польщі як до складової частини західного світу, чії цивілізаційні цінності також мали прийняти українці. Під час Другої світової війни не висловлювався про польсько-український конфлікт на Волині 1943 р., ймовірно, навмисно уникав особистого ставлення до методів діяльності своїх ідейних прихильників. Він не повернувся до цього питання і після війни (с. 187–201).

У праці також показано, що в політичних поглядах Р. Дмовського українське питання посідало важливе місце, ніж може здаватися на перший погляд. Безперечно, ця проблема його зацікавила, хоча у публічних висловлюваннях вона була маргіналізована і трактувалася максимально як другорядна. Р. Дмовський

намагався не тільки оцінити події з націоналістично-прагматичної позиції, але й розробити лінію поведінки і передбачити наслідки розвитку українського питання для польської політики (с. 201–213).

У п'ятому розділі «У світлі антиномії і захоплення» автор звернув увагу на політичні та ідеологічні симпатії ідеологів. З цього погляду їхня поведінка відповідала схемі, що була властива представленому ними політичному напрямку. З одного боку, вони заперечували цінності, проголошені соціалізмом, комунізмом, демократією та лібералізмом, а з іншого – полемізували з консерватизмом (до того ж, багато запозичуючи від нього). Висловлюючи свої симпатії до монархічного руху, Донцов робив це, маючи на увазі відомі йому з власних спостережень події в Україні, коли до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Натомість Дмовський, незалежно від свого ставлення до такого типу устрою, був передовсім свідомий того, що останні польські королі продемонстрували слабкість, а їхні уряди були причиною поділів Польщі. Тому вони не могли бути в польській політичній думці зразком для характеристики сильних і ефективних урядів.

У сфері ідеологічних симпатій інтегральних націоналістів найбільше емоцій все ще викликає дискусія про їхнє ставлення до фашизму та нацизму. Автор зазначив, що обидва ідеологи були переконані в існуванні тісного взаємозв'язку між пропагованими ними ідеями та фашизмом, але, водночас обґрунтовано доводили, що репрезентований ними напрям – ідеологічно самостійний (с. 241–244).

У шостому розділі «Конструкція нації» автор показав, як в обидвох концепціях було визначено термін «нація». Зазначено, що в цій сфері було багато спільного, обидва мислителі сприймали його в категоріях живого організму, посилаючись на положення соціального дарвінізму. Обидва, услід за Жан-Жаком Руссо, пропагували ідею спільноти, з'єднаної ідеями і кров'ю, а також пов'язаної з попередніми поколіннями. Кожен з них при дослідженні причин та механізмів виникнення націй посилався на поняття «народ», а поряд з терміном «нація» впроваджував окреслення «сучасна нація». Під другим терміном вони розуміли спільноту, яка була пов'язана конкретними ідеями, а через свою активну діяльність і свідомість діяла в ім'я колективних цілей і відріз-

нялася тим від «нації дев'ятнадцятого століття». «Сучасна нація» була для них колективним творінням «нової людини» (с. 292–308). Нація в загальному вимірі, на їхню думку, завжди була спільнотою, а успіх її розвитку залежав від наявності «якісної» еліти. Керівництво нації завжди мало перебувати в руках лідера – «людини дії» (с. 308–333).

У сьомому розділі «Між солідаризмом та егоїзмом» Р. Ви-соцький порушив такі аспекти, як «ідентичність» та «єдність», а також спосіб сприйняття цих понять обома ідеологами (с. 335–342). Крім того, вказав на контраст в інтерпретаціях інших суджень – «воля» або «волюнтаризм». Вони, на думку вченого, чітко розкривають не тільки відмінності підходу, але й вікову різницю між двома ідеологами (с. 343–349). Значну увагу також приділив висвітленню проблеми егоїзму та етики. Річ у тім, що вона (ця проблема) була особливо важливою з погляду постійного протистояння ідеологів, які намагалися довести перевагу проголошених ними концепцій над домінуючими у світі ліберальними ідеями та цінностями християнської цивілізації (с. 349–354).

Восьмий розділ «Нація у наступі» присвячений зіставленню ідей, які, в розумінні націоналістів, виступали як природні функції нації. З'ясовано, що, згідно з доктриною інтегрального націоналізму, нація мусила постійно розвиватися і у такий спосіб проявляти життєздатність. Перманентна активність підштовхнула її до «експансії», яка для ідеологів була прагненням розширити сферу впливу через збільшення кількості та потенціалу спільноти. Тому Д. Донцов та Р. Дмовський вважали, що «розширення нації» не означало лише її зовнішню агресію. Цей процес мав відбуватися також у внутрішньому напрямку, спонукаючи до асиміляції чужорідного елемента, що жив у державі або на території, що вважалася приналежною до цієї нації (с. 381).

Націоналісти вважали: для того, аби вижити, нація має постійно захищати свою незалежність, тобто боротися. За їхніми переконаннями, боролися не тільки окремі індивідуальності, а й нація як органічна спільнота. Боротьба не могла обійтися без насильства, яка, в розумінні ідеологів (це було особливо помітно у висловлюваннях Донцова), набула ознак «творчого акту». Готовність до боротьби підштовхнула спільноту до «національної революції», здатної змінити її на сучасну націю. Змагаючись до

своєї величі, нація мала зрозуміти, що її обов'язок – виконувати свою місію. Для Дмовського і Донцова такою місією був, зокрема, захист західної цивілізації і створення бар'єру проти Сходу. На думку Р. Висоцького, ідеологи розуміли ці питання не завжди однаково, але обидва зверталися до романтичної ідеї месіанізму, яка у їхньому трактуванні набула форми місіонізму (с. 372).

У дев'ятому розділі «Парадигми нерівності та націоналістичної винятковості» автор розкрив ставлення інтегральних націоналістів до «інших», зокрема, до єврейського населення. З'ясовано, що націоналізм, будучи в принципі рухом, спрямованим на зміцнення національної спільноти, визначав, хто – «свій», а хто – «чужий». «Чужому» приписували принизливі ознаки і так сприймали його обидва ідеологи. Набагато важливішим було те, що вони приділяли більше уваги гаслу духовної «кровної спільноти», ніж біологічній «чистоті» (с. 384). Певним винятком, хоч і не позбавленим неоднозначності, було із цього боку єврейське питання. Д. Донцов спочатку не висловлювався щодо цього питання, та й у період дитинства у нього не сформувався негативний стереотип українсько-єврейських взаємин. Крім того, під час своєї діяльності в Соціал-демократичній партії він активно співпрацював з єврейськими політиками. Еволюція його поглядів у цій сфері почалася лише після втечі з Росії, а справжній перелом стався в міжвоєнний період. Негативне ставлення до єврейського питання чітко проявилось в 1930-х рр. і мало місце в його виступах також після закінчення Другої світової війни (с. 397–402).

Натомість Р. Дмовський виніс деякі елементи пізніших поглядів на єврейське питання з родинного кола, в якому безпосередньо відчувалися наслідки загострення польсько-єврейського економічного суперництва. На початку ХХ ст. його переконання набули чітких форм у зв'язку з власною поразкою в боротьбі на виборах до російської Державної Думи та суперництвом з єврейськими політичними колами. Відтоді він чіткіше виявив своє неприхильне ставлення до євреїв, а звинувачення в антисемітизмі супроводжували його протягом наступних десятиліть (с. 390–396). Як висноував Р. Висоцький, еволюцію поглядів обох ідеологів на єврейське питання не можна розглядати ані без контексту тогочасної їм атмосфери європейського політичного

життя, обтяженого антисемітськими виступами, ані трагічної долі єврейської спільноти під час Другої світової війни (с. 402).

Аналізуючи зазначене питання, автор звернув увагу на використовуване в ідеологічних текстах поняття «раса». Обидва ідеологи зіткнулися з популярною теорією Людвіка Гумпловича про «расову боротьбу» і по-своєму пристосували її елементи до власних концепцій (у випадку з Дмовським це було зроблено, зокрема, через читання Зигмунта Баліцького). Різниця у трактуванні цього питання між Донцовим і Дмовським значною мірою була пов'язана з їхньою освітою: у першому випадку – правничою, у другому – природничою. Обидва, послуговуючись антропологією, сприймали расові відмінності також у контексті культурно-етнічних відмінностей і використовували поняття «раса», щоб показати психічну специфіку власного народу, його відмінність та унікальність (с. 409).

У десятому розділі «Інтегральний націоналізм щодо релігії та інститутів Церкви» з'ясовано відносини радикального напрямку націоналістичного руху з релігією. Р. Висоцький також виокремив проблему ставлення націоналістів до Церкви як інституції. Ствердив, що трактування націоналізму як форми релігії не є безпідставним. В онтологічній сфері націоналізм завжди був приречений на конфлікт з християнством. Обидва ідеологи на різних етапах свого життя намагалися подолати цю суперечність. Специфіка їхнього вчення полягала у тому, що вони намагалися підкреслити свою незалежність від християнства і продемонструвати перевагу над ним у земному житті (с. 420–421). Автор наголосив, що Дмовський, незважаючи на публічне визнання конфесійного різноманіття поляків, фактично підтримував зв'язок лише між польськістю та римо-католицькою церквою. Інакше виглядала справа у Донцова, який навіть після утвердження Греко-католицької церкви, не бачив втрати українськості у приналежності до різних конфесій (с. 427–432).

В останньому, одинадцятому, розділі «Атрибути інтегральної нації-держави» дослідник висвітлив погляди націоналістів на питання політико-економічної системи. Зокрема, зазначив, що названі ідеологи в своїх публікаціях порушували проблему державного устрою і необхідність належної організації економічного життя. Проте їхні розмірковування свідчать, що вони не за-

глиблювалися в ці питання, а використовували прості конструкції на кшталт: «національна держава» була кращою від раніше існуючих інституцій, бо сприяла розвиткові нації (с. 443–447). Природною формою її керівництва вважалося національне самоврядування (с. 449). Як з'ясував Р. Висоцький, перед державною системою політичні діячі ставили завдання задовольнити потреби нації і водночас наголошували, що воно може бути реалізоване в різних політичних системах. Звернення до принципів соціальної ієрархії призвело до того, що об'єктом їхнього захоплення стали «уряди сильної руки» та ідея обмеження ролі парламентаризму. Обидва мислителі вважали, що нація прагне задовольнити свої потреби, але політичні питання були для неї дурядними (с. 451–452, 455).

У загальних висновках автор констатував, що «чинний націоналізм» Д. Донцова та «сучасні ідеї» Р. Дмовського, крім відмінностей, містять багато спільних моментів, хоча життєві шляхи їхніх творців не перетиналися безпосередньо, а іноді перебували в різних часових просторах. Пропаговані ними бачення націоналізму залежали від багатьох факторів, але насамперед від внутрішньої структури представленої спільноти, її політичного, економічного та культурного життя (с. 467).

Отож, наукова праця Р. Висоцького суттєво збагатила наявні знання про ідейні засади польського та українського радикальних націоналізмів, тому, поза сумнівом, має інтелектуально-пізнавальну цінність. Рецензоване видання окреслює перспективи компаративістського аналізу інших напрямів польської та української суспільно-політичної думки новітньої доби.

Література

- Баган, О.** (2008). *Поміж містикою і політикою: Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї пол. XX ст.* Київ: «Українська видавнича спілка імені Юрія Липи».
- Безсмертний, Р.М.** (1997). *Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Донцова)*. (Автореф. дис. канд. політ. наук). Київ.
- Єндик, Р.** (1955). *Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму*. Мюнхен: Українське видавництво.

- Загребельний, І.** (2014). *Націоналізм versus Модерн: життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції*. Київ: Видавництво Сергія Пантюка.
- Квіт, С.** (2000). *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет*. Київ: Видавничий центр «Київський університет».
- Сосновський, М.** (1974). *Дмитро Донцов: політичний портрет*. Нью-Йорк – Торонто.
- Чугуєнко, М.В.** (1998). *Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова*. (Автореф. дис. канд. філософ. наук). Харків.
- Шліхта, І.В.** (2005). *Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму*. (Автореф. дис. канд. істор. наук). Київ.
- Andrzejczak, M.** (2010). *Faszizm włoski i hitleryzm w publicystyce Romana Dmowskiego w latach 1922–1939*. Wrocław: Wydawnictwo «Nortom».
- Białokur, M., Patelski, M., & Szczepaniak, A.** (2008). *Roman Dmowski i jego współpracownicy*. Toruń: Wydawnictwo «Adam Marszałek».
- Engelgard, J.** (2009). *Myśl polityczna Romana Dmowskiego*. Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie.
- Fountain, A.** (1980). *Roman Dmowski, party, tactics, ideology, 1895–1907*. New York – Boulder: East European Monographs.
- Kawalec, K.** (1996). *Roman Dmowski*. Warszawa: Drukarnia Elanders Polska.
- Kawalec, K.** (2002). *Roman Dmowski 1864–1939*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Krzywiec, G.** (2009). *Szowinizm po polsku: przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*. Warszawa: Instytut Historii PAN i Wydawnictwo Neriton.
- Micewski, A.** (1971). *Roman Dmowski*. Warszawa: Wydawnictwo «Verum».
- Wapiński, R.** (1989). *Roman Dmowski*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

References

- Bahan, O.** (2008). *Pomizh mistykoii i politykoii: Dmytro Dontsov na tli ukraïnskoï politychnoi istorii 1-yi pol. XX st. [Between mysticism and politics: Dmytro Dontsov against the backdrop of Ukrainian political history of the first half of the twentieth century]*. Kyiv: «Ukrainska vydavnycha spilka imeni Yuriiia Lypy» [in Ukrainian].
- Bezsmertnyi, R.M.** (1997). *Sotsialno-politychnyi ustrii ukraïnskoho suspilstva (kontseptsiiia Dontsova) [Socio-political structure of Ukrainian society (Dontsov concept)]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Yendyk, R.** (1955). *Dmytro Dontsov – ideoloh ukraïnskoho natsionalizmu [Dmytro Dontsov – the ideology of Ukrainian nationalism]*. Miunkhen: Ukraïnske vydavnytstvo [in Ukrainian].

- Zahrebelnyi, I.** (2014). *Natsionalizm versus Modern: zhyttia i tvorchist Dmytra Dontsova v optytsi konservatyvnoi revoliutsii [Nationalism versus Modern: the life and works of Dmytro Dontsov conservative revolution in optics]*. Kyiv: Vydavnytstvo Serhiia Pantiuka [in Ukrainian].
- Kvit, S.** (2000). *Dmytro Dontsov: ideolohichni portret [Dmytro Dontsov: Ideological portrait]*. Kyiv: «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
- Sosnovskiy, M.** (1974). *Dmytro Dontsov: politychnyi portret [Dmytro Dontsov: a political portrait]*. Niu-York – Toronto [in Ukrainian].
- Chuhuienko, M.V.** (1998). *Formuvannia ta rozvytok ideolohii Dmytra Dontsova [Formation and development of the ideology of Dmytro Dontsov]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Shlikhta, I.V.** (2005). *Dmytro Dontsov yak ideoloh i teoretyk ukrainskoho natsionalizmu [Dmytro Dontsov as the ideologue and theoretician of Ukrainian nationalism]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Andrzejczak, M.** (2010). *Faszizm włoski i hitleryzm w publicystyce Romana Dmowskiego w latach 1922–1939 [Italian Fascism and Nazism in journalism Dmowski in the years 1922–1939]*. Wrocław: Wydawnictwo «Nortom» [in Polish].
- Białokur, M., Patelski, M., & Szczepaniak, A.** (2008). *Roman Dmowski i jego współpracownicy [Roman Dmowski and his colleagues]*. Toruń: Wydawnictwo «Adam Marszałek» [in Polish].
- Engelgard, J.** (2009). *Mysł polityczna Romana Dmowskiego [Roman Dmowski's political thought]*. Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie [in Polish].
- Fountain, A.** (1980). *Roman Dmowski, party, tactics, ideology, 1895–1907*. New York – Boulder: East European Monographs.
- Kawalec, K.** (1996). *Roman Dmowski*. Warszawa: Drukarnia Elanders Polska [in Polish].
- Kawalec, K.** (2002). *Roman Dmowski 1864–1939*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
- Krzywiec, G.** (2009). *Szowinizm po polsku: przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905) [The Polish chauvinism: The case of Roman Dmowski (1886–1905)]*. Warszawa: Instytut Historii PAN i Wydawnictwo Neriton [in Polish].
- Micewski, A.** (1971). *Roman Dmowski*. Warszawa: Wydawnictwo «Verum» [in Polish].
- Wapiński, R.** (1989). *Roman Dmowski*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie [in Polish].

Рецензія надійшла до редакції 09.11.2019